
■ MARIJANA HAMERŠAK

PRZEKŁADY BAŚNI POMIĘDZY MOBILIZACJĄ NARODOWĄ A KOMODYFIKACJĄ

Niemieckojęzyczna literatura dla dzieci w dziewiętnastowiecznym społeczeństwie chorwackim

Przekłady od dawna przyciągały uwagę badaczy baśni. Z rozpowszechnieniem podobnych opowieści na całym świecie, biorąc pod uwagę baśnie w ścisłym sensie tego słowa – przynajmniej w Europie i Ameryce, wiąże się kwestia międzykulturowych zapożyczeń oraz wymiany międzyjęzykowej. Już w połowie XIX wieku niemiecki filolog Theodor Benfey skierował dyskusję o pochodzeniu baśni na nowe tory, proponując teorię „pisemnej transmisji baśni z Indii do Europy poprzez wiele pośredniczących języków” (Holbek 1987: 18). Kilkadziesiąt lat później fiński uczony Kaarle Krohn „z dosyć niejasnych uwag Benfeya o naturze migracji rozwinął precyzyjną metodologię” (Holbek 1987: 243) oraz położył podwaliny pod metodę historyczno-geograficzną, czy też tzw. szkołę fińską, proponującą jedno z najbardziej rygorystycznych ujęć kwestii rozpowszechniania baśni i podań. Badacze ze szkoły fińskiej „usunęli ze swego materiału badawczego wszelkie teksty zanieczyszczone literaturą” (Åpo 2007: 18) oraz narzucili dokumentację i interpretację przede wszystkim ustnych sposobów przekazywania baśni i podań. Jak niedawno zauważył fiński folklorysta Satu Åpo, badacze, zbieracze i archiwiści, którzy pracowali zgodnie z tymi zasadami

byli negatywnie nastawieni do tekstów, które w wyraźny sposób przyswoiły elementy literackie. Dopiero w latach trzydziestych Archiwum Folkloru [Fiń-

skiego Towarzystwa Literackiego] zaczęło staranniej dokumentować swoje metody selekcji. Archiwiści zostali zobowiązani do krytycznej selekcji źródeł nawet na wczesnych etapach procesu archiwizacji, kiedy nowe teksty były klasyfikowane według gatunku. Memorandum z lat siedemdziesiątych tak opisuje tę strategię: „pozycje zawierające najmniejszy ślad literackich wpływów lub specyficznego autorstwa bądź odznaczające się nietradycyjnym stylem były odrzucane jako *śmieci*” (Åpo 2007: 19–20).

Wielu badaczy krytkowało jednostronność czysto oralnego podejścia do kwestii rozpowszechniania podań, a w szczególności baśni. Jednym z najważniejszych krytyków metody historyczno-geograficznej był urodzony w Wiedniu czeski komparatysta Albert Wesselski, który u progu II wojny światowej „opublikował ogólną analizę pochodzenia oraz obszerny opis rozpowszechniania baśni za pośrednictwem druku” oraz dowodził „pierwszeństwa kultury pisanej oraz druku w historii europejskich baśni”. (Bottigheimer 2007: 12; por. Kiefer 1947). Praca Wesselskiego, jak również jego spór z Walterem Andersonem, czołowym orędownikiem metody historyczno-geograficznej, nie zapoczątkowały globalnej „deoralizacji” w studiach nad baśnią, ale jego zainteresowanie drukowanymi baśniami oraz, rzecz jasna, ich przekładami, do dziś jest podzielane przez licznych badaczy. Choćby w ostatnich latach pojawiło się kilka specjalistycznych książek (por. Bottigheimer 2009; Schacker 2003 itd.) oraz artykułów (por. Åpo 2007; Bottigheimer 2005; Haase 2003; Kaliambou 2005; Magnanini 2007 itd.), które w intrygujący i nowatorski sposób poruszają kwestie przekładu słynnych baśni i ich zbiorów. Ponadto wydanie specjalne czasopisma „*Marvels & Tales*” (2009, nr 1), jednego z najważniejszych współczesnych forów dla badania baśni, było poświęcone wyłącznie kwestii przekładów.

Większość wspomnianych powyżej książek, artykułów i wydań specjalnych szeroko omawia przekłady baśni dla dzieci, mimo że aspekty przekładów baśni dla dzieci nie stanowią sedna ich rozważań, jak ma to miejsce w badaniach literatury dziecięcej. Wielu badaczy literatury dziecięcej skupia się właśnie na przekładach baśni przeznaczonych dla dzieci, choć nie zawsze na samej kwestii przekładu (por. Tatar 1987 i 1992; Zipes 1991, 1997 i 1999). Chorwaccy badacze literatury dziecięcej nie stanowią tu wyjątku. Część najważniejszych i najciekawszych studiów w historii dziewiętnastowiecznej chorwackiej literatury dla dzieci (por. Crnković 1978; Majhut 2005) traktuje przekłady na równi z tekstami oryginalnie napisanymi po chorwacku. Innymi słowy, traktują przekłady jako nieodłączny składnik chorwackiej literatury dziecięcej. Badania te, jako element

dziedziny naukowej zapoczątkowanej dopiero w latach siedemdziesiątych, a więc w czasach, kiedy studia literackie nie były tak mocno związane z procesami mobilizacji narodowej jak w XIX wieku, wykraczały poza „metodologiczny nacjonalizm” – jak określił to Anthony Smith (1983: 26). Natomiast uwaga, jaką w nich poświęcano przekładowi, wynikała stąd, że inne literatury, jak choćby niemieckojęzyczna literatura dla dzieci, od początku i przez długi czas wywierały wpływ na chorwacką literaturę dziecięcą. Część stale publikowanych użytkowych i rozrywkowych książek dla dzieci w Chorwacji stanowiły przekłady z niemieckiego. Na przykład, jedna z pierwszych opublikowanych po chorwacku powieści dla dzieci (Vranich, 1796) była tłumaczeniem słynnej książki Joachima Heinricha Campe’go *Robinson der Jüngere* (1779/1780), a tacy autorzy jak Franz Friedrich Hoffmann i Christoph von Schmid należeli do najpopularniejszych twórców literatury dziecięcej w „długim XIX wieku” (jak określił go Eric Hobsbawm). Współczesna literatura przedmiotu (por. Crnković 1978, Majhut 2005) wskazuje, że Hoffman i Schmid wywarli znaczący, długotrwały i różnorodny wpływ na powstawanie chorwackiej literatury dziecięcej. Przekłady ich dzieł oddziaływały nie tylko na system gatunków, ale także na styl i funkcje tej literatury w XIX wieku.

* * *

Początkowy, różnorodny i długotrwały wpływ literatury dziecięcej w języku niemieckim na chorwacką literaturę dla dzieci nie powinien być zaskoczeniem, jeśli pamiętamy, że w „długim XIX wieku” Chorwacja, przechodząc przez różne fazy politycznej i ekonomicznej autonomii, była częścią Monarchii Habsburgów (por. Goldstein 2004: 54–107).

W okresach scentralizowanej lub absolutystycznej władzy w Monarchii, spotkanie niemiecko- i chorwackojęzycznej literatury dla dzieci mogło być interpretowane jako przejaw kulturalnego imperializmu czy wręcz germanizacji. Pod tym kątem można analizować pierwsze chorwackie elementarze ukazujące się w sposób ciągły (datowane od końca XVIII wieku i pozostające w użyciu do połowy wieku XIX – por. s. n. 1779; s. n. 1796 itd.)¹. Elementarze te były pokłosiem reformy edukacyjnej, która miała

¹ Biorąc pod uwagę zagranicznych czytelników tego artykułu oraz w celu ułatwienia lektury, odwołania do tekstów chorwackiej literatury dziecięcej będą bardzo wybiórcze. Na przykład wspomniane zostaną zaledwie dwa z co najmniej dwudziestu dwujęzycznych ele-

ujednolicić metody nauczania, programy i podręczniki w całej Monarchii w celu ułatwienia procesów modernizacyjnych. Tekst niemiecki pojawiał się w tych elementarzach obok przełożonego słowo w słowo tekstu chorwackiego. Jednak ten ukłon w stronę języka chorwackiego nie miał na celu popierania jego użycia bądź doprowadzenia do jego standaryzacji. Chodziło przede wszystkim o umożliwienie transmisji i instytucjonalizacji języka niemieckiego w nie-niemieckojęzycznych częściach Monarchii. Mamy tu więc do czynienia z przykładem kulturalnego imperializmu. Jeszcze w latach sześćdziesiątych XIX wieku władze w centrum Monarchii opisywały język chorwacki jako dziecinny i niezdolny do wyrażania treści naukowych oraz idei z zakresu kultury wysokiej (Goldstein 2008: 256).

Związek pomiędzy twórczością dla dzieci w języku niemieckim i dziewiętnastowieczną chorwacką literaturą dla dzieci nie powinien jednak być automatycznie postrzegany w kontekście germanizacji oraz kulturowego imperializmu. Wiele chorwackich praktyk czytelniczych oraz wydawniczych, podejmowanych niezależnie od bezpośrednich i oficjalnych decyzji władz w Wiedniu może być interpretowanych w bardziej owocny sposób, jeśli potraktujemy je jako przykłady kulturalnej adaptacji oraz zawłaszczenia². Skupiając się na dziewiętnastowiecznych chorwackich przekładach niemieckojęzycznych baśni, ten artykuł stara się pokazać, że niemieckojęzyczna literatura dla dzieci miała nie tylko początkowy i długotrwały, ale także wielowarstwowy i szeroki wpływ na chorwacką literaturę dziecięcą.

Na pierwszy rzut oka zadanie to wydaje się niemożliwe lub bezowocne. Według danych bibliograficznych, wiele z najsłynniejszych dziewiętnastowiecznych baśni niemieckich zostało przełożonych na chorwacki dopiero w XX wieku. Istnienie dziewiętnastowiecznych chorwackich przekładów niemieckojęzycznych baśni jest wstępnym warunkiem rozpatrywania dziewiętnastowiecznego przekładu niemieckojęzycznych baśni. Tymczasem wybór Wilhelma Hauffa ukazał się w 1902 roku, wybór *Baśni domowych i dziecięcych* Jacoba i Wilhelma Grimm – w pierwszych dziesięcioleciach

mentarzy (z których każdy miał około dziesięciu wydań) będących w użyciu w Chorwacji w „długim XIX wieku”. Z tego względu warto wspomnieć, że artykuł jest oparty na mojej pracy doktorskiej *Formacje dzieciństwa i transformacje baśni w chorwackiej literaturze dla dzieci* (obronionej w 2008 roku na Wydziale Humanistyki i Nauk Społecznych w Zagrzebiu). Praca ta dostarcza szczegółowej bibliografii przedmiotu.

² W tym artykule terminy „adaptacja” i „zawłaszczenie” są używane w swoim najściślejszym znaczeniu, w odniesieniu do chorwackich tekstów, w mniejszym bądź większym stopniu opartych na tekstach źródłowych w innych językach.

XX wieku³, a wybór baśni i podań Ludwiga Bechsteina jeszcze później, w połowie XX wieku (1955), pomimo że – jak zauważyła Ruth Bottigheimer – *Nowa księga niemieckich bajek* Bechsteina (po raz pierwszy opublikowana w 1856 roku), była „promowana nieomal wyłącznie w Cesarstwie Austro-Węgierskim, przez wydawnictwa w Wiedniu i Peszcie, miastach, gdzie baśnie braci Grimm zaczęły się ukazywać dopiero od wydania Gerlach’a [wiedeńskiego wydawcy – M.H.] na początku XX wieku” (Bottigheimer 1993: 87).

Tego opóźnienia (nie w sensie pejoratywnym, lecz jako określenie czasowe) w przekładach słynnych niemieckojęzycznych zbiorów baśni i podań nie należy traktować jako dowodu ignorancji bądź też przejawu oporu wobec dominacji i polityki Wiednia. Jak wspomniałam we wstępie tego artykułu, niektóre spośród pierwszych oraz najbardziej popularnych dziewiętnastowiecznych chorwackich książek dla dzieci zostały pierwotnie napisane po niemiecku. Uzasadnione wydaje się więc przypuszczenie, że niemieckojęzyczne źródło tych baśni nie było przyczyną ich opóźnionych tłumaczeń.

Czy możemy wyjaśniać te opóźnione przekłady braci Grimm, Hauffa i Bechsteina późnym przyswojeniem baśni w chorwackiej literaturze dziecięcej? O ile wiadomo, baśnie weszły do chorwackiej literatury dziecięcej dopiero w drugiej połowie XIX wieku i dopiero pod koniec tego stulecia zyskały status ważnego gatunku literackiego. Także to wyjaśnienie nie wydaje się jednak satysfakcjonujące, przede wszystkim dlatego, że całościowo, obejmujący również czasopisma i monografie, przegląd chorwackiej literatury dla dzieci daje całkiem inny obraz przyswajania niemieckich baśni w dziewiętnastowiecznym chorwackim społeczeństwie i kulturze.

Okazuje się, że baśnie braci Grimm, Hauffa i Bechsteina były w XIX wieku systematycznie tłumaczone i publikowane w czasopismach i zbiorach dla dzieci. Jak ustalił Milan Crnković (1978: 104), chorwacki badacz literatury dziecięcej, pierwsze przekłady baśni braci Grimm (*O siedmiu Krukach* KHM 25, ATU 451) ukazały się w chorwackim czasopiśmie dla dzieci „Smilje” (Nieśmiertelnik; 1873–1945) w 1895 roku. Ponadto, jak słusznie zauważa Crnković, chorwackie przekłady i wersje baśni Grimm

³ Możliwe jest tylko przybliżone datowanie pierwszego wyboru *Baśni domowych i dziecięcych* Jacoba i Wilhelma Grimm, ponieważ nie istnieje żaden egzemplarz tej książki. Jednak na podstawie innych informacji, takich jak nazwa domu wydawniczego (Albrecht) oraz przybliżonej daty drugiego wydania, publikację tego wyboru można datować na okres pomiędzy 1905 a 1917 rokiem.

publikowano w latach osiemdziesiątych XIX wieku, ale bez wskazania źródła, przede wszystkim z pominięciem autorstwa i pracy redaktorskiej braci Grimm (Crnković 1978: 104). Najnowsze badania wykazują, że chorwackie przekłady baśni braci Grimm miały miejsce równolegle z wprowadzeniem gatunku baśni do chorwackiej literatury dziecięcej (por. Hameršak 2008). Tekst przypominający *Zbójckiego narzeczonego* (KHM 40, ATU 955) ukazał się już w 1865 roku w najstarszym chorwackim czasopiśmie dla dzieci „Bosiljak” (Bazylija; 1864–1868), ale znowu bez udokumentowania autorstwa i pracy redaktorskiej braci Grimm oraz deklarowanego przez nich ludowego pochodzenia baśni.

Podsumowując, przed 1895 rokiem, kiedy – jak wspomniałam – ukazał się pierwszy przekład tekstu otwarcie przypisywanego braciom Grimm, ponad trzydzieści baśni ich autorstwa zostało przełożonych, zaadaptowanych bądź przyswojonych, niektóre z nich kilkakrotnie. Mamy więc do czynienia z nieomal setką chorwackich przekładów baśni braci Grimm, wszystkie bez zaznaczenia autorstwa i pracy redaktorskiej braci oraz zakorzenienia tekstów w niemieckim folklorze⁴.

⁴ Łatwo było odgadnąć źródło tych chorwackich bajek, które można zidentyfikować jako dosłowne albo przynajmniej wiernie przekłady. Jednak w niektórych przypadkach trudno było stwierdzić, czy mamy do czynienia z przekładem czy z zapisem ustnego przekazu. Po pierwsze, ponieważ podobne opowieści funkcjonują w różnych stronach świata, bardzo trudno jest zakwalifikować niektóre teksty jako przekłady. Po drugie, w chorwackiej literaturze dla dzieci adaptacja i zawłaszczenie tekstów źródłowych były dopuszczalne. Po trzecie, większość kanonicznych dziewiętnastowiecznych wydań baśni dla dzieci (np. braci Grimm, Bechsteina i in.) funkcjonuje w kilku literackich wersjach. W procesie adaptacji i zawłaszczenia niełatwe jest wskazanie kolejnych wariantów. W tym artykule zaadaptowane i przyswojone baśnie zostały zdefiniowane jako przekłady zgodnie ze skomplikowaną archeologią tekstów opartą na materiale złożonym z dostępnych nagrań chorwackich podań ustnych, a także na historii kolejnych wydań przypuszczalnego tekstu źródłowego baśni, jak również na paratekstualnych (tytuł, podtytuł, rozdział, nazwisko autora/redaktora/tłumacza itd.) oraz tekstualnych (znaki przekładu jak np. wyrażenia w nawiasach itd.) właściwościach chorwackiego tekstu. Wedle tych kryteriów pięćdziesiąt chorwackich tekstów opublikowanych przed 1895 rokiem określono jako przekłady tekstów braci Grimm. W sumie ponad trzydzieści trzy baśnie zostały przetłumaczone, zaadaptowane lub przyswojone do 1895 roku. Chorwackie czasopismo dla dzieci „Bosiljak” opublikowało *Zbójckiego narzeczonego* (1865, KHM 40, ATU 955), a czasopismo dziecięce „Bršljan” (Bluszczyk) opublikowało przekłady *Czerwonego Kapturka* (1875, KHM 26, ATU 333), *Jasia i Małgosi* (1892, KHM 15, ATU 327A), *Stoliczku nakryj się, Złotego osła i Kijów-samobijów* (1894, KHM 36, ATU 563), Chorwackie czasopismo dla dzieci „Smilje” opublikowało *Cztery muzykantów z Bremy* (1876, KHM 27, ATU 130), *Jasia i Małgosię* (1878 i 1890), *Czerwonego Kapturka* (1879), *Kopciuszka* (1879, KHM 21, ATU 510A), *Sześć łabędzi* (1880, KHM 49, ATU 451), *Królewnę Śnieżkę* (1890, KHM 53, ATU 709), *Gęsiareczkę* (1890, KHM 89, ATU

* * *

Należy rozważyć, dlaczego przekłady baśni dla dzieci publikowane w chorwackich czasopismach i zbiorach ukazywały się bez wspomnienia nazwiska braci Grimm oraz deklarowanego przez nich ludowego źródła tych opowieści.

Pominięcie tych informacji wynikało częściowo z niewiedzy redaktora bądź wydawcy. Baśnie te były bowiem efektem tzw. przekładu łańcuszkowego czy też wielokrotnego. Jak pokazał Klaus Roth (1998), tłumaczenia łańcuszkowe są charakterystyczne dla przekładów ustnych, ludowych i popularnych, z literaturą dziecięcą włącznie. W tego rodzaju tłumaczeniach informacje o języku oryginału, autorze czy też medium często giną po drodze, a ostateczny przekład prezentuje się jako dzieło anonimowe, rodzime. Jak dawno zauważył Crnković, większość chorwackiej dziewiętnastowiecznej literatury dziecięcej

w mniejszym lub większym stopniu stanowiła adaptacje lub „chorwatyzacje” tekstów publikowanych w czasopismach dla dzieci w całej Monarchii, przede

533). Do 1895 roku ukazały się następujące ilustrowane zbiory baśni dla dzieci: *Kopciuszek* (1879, ok. 1882), *Śpiąca Królowna* (1879, KHM 50, ATU 410), *Biedny czeladnik młynarza i kociak* (1879, KHM 106, ATU 402), *Czerwony Kapturek* (1879), *Białośnieżka i Różyczka* (ok. 1882, KHM 161, ATU 426). Do 1895 roku następujące baśnie ukazały się w zbiorach dla dzieci: *Wilk i siedem koźlątek* (1877, KHM 5, ATU 123), *Czterech muzykantów z Bremy* (1877), *Talary z gwiazd* (1879, KHM 153, ATU 779H*), *Białośnieżka i Różyczka* (1879), *Biedak i bogacz* (1879, KHM 87, ATU 750A), *O siedmiu krukach* (1879, KHM 25, ATU 451), *Trzy piórka* (1887 i ok. 1887 i 1895, KHM 63, ATU 402), *Królowna Śnieżka* (1887 i ok. 1887 i 1895), *Ośła skórka* (1887 i ok. 1887 i 1895, KHM 55, ATU 500), *Białośnieżka i Różyczka* (1887 i ok. 1887 i 1895), *Biedny czeladnik młynarza i kociak* (1887 i ok. 1887 i 1895), *Czerwony Kapturek* (1887 i ok. 1887 i 1895), *Dwaj bracia* (1887 i ok. 1887 i 1895, KHM 60, ATU 303), *Braciszek i siostrzyczka* (1887 i ok. 1887 i 1895, KHM 11, ATU 450), *Jaś i Małgosia* (1887 i ok. 1887 i 1895), *Gęsiareczka* (1887 i ok. 1887 i 1895), *Biała i czarna narzeczona* (1887 i ok. 1887 i 1895, KHM 135, ATU 403), *Biedak i bogacz* (1887 i ok. 1887 i 1895), *Tomcio Paluch* (1887, KHM 37, ATU 700), *Śpiąca Królowna* (1887 i 1887 i 1895), *Talary z gwiazd* (1887 i 1887 i 1895), *Żabi król i żelazny Henryk* (1887 i 1887 i 1895, KHM 1, ATU 440), *Szewczyk i elfy* (1887 i 1887 i 1895, KHM 39, ATU 503 etc.), *Czterech muzykantów z Bremy* (1887 i 1887 i 1895), *Trzech braci* (1887 i ok. 1887 i 1895, KHM 124, ATU 654), *Stary dziadek i jego wnuk* (1887 i 1887 i 1895, KHM 78, ATU 980), *Jeź i zając* (1887 i 1887, KHM 187, ATU 275C), *O siedmiu krukach* (ok. 1887 i 1887 i 1895), *Trzej synowie Fortuny* (1887 i ok. 1892 i 1895, KHM 70, ATU 1650), *Goździk* (1887 i ok. 1892 i 1895, KHM 76, ATU 652), *Dwunastu braci* (1887 i ok. 1892 i 1895, KHM 9, ATU 451), *Szczęśliwy Jaś* (1887 i ok. 1892 i 1895, KHM 83, ATU 1415), *Stary sultan* (1887 i ok. 1892 i 1895, KHM 48, ATU 101), *Biały wąż* (1887 i ok. 1892 i 1895, KHM 17, ATU 673+554), *Kopciuszek* (1887 i ok. 1892 i 1895).

wszystkim po czesku i niemiecku, ale zdarzają się także adaptacje z węgierskiego i włoskiego, jak również zapożyczenia z czasopism serbskich (Crnković 1978: 104).

W większości dziewiętnastowiecznych przekładów baśni braci Grimm na język chorwacki można podejrzewać taką właśnie przyczynę braku wzmianki o autorach oraz o pochodzeniu tych opowieści. Ponadto pominięciu takich informacji sprzyjały przyjęte w Chorwacji tamtego okresu pojęcia narodu i literatury ludowej. Powszechne było wówczas postrzeganie baśni i podań jako wyrazu ducha narodu, a naród rozumiano jako osobny organizm, różny od wszystkich innych narodów. Wydawanie ludowych podań i baśni dla dzieci dokonywało się pod wpływem takiego właśnie Herderowskiego rozumienia baśni i literatury ludowej (Wilson 1973). Tak więc baśnie dla dzieci (które w paratekście jasno definiowano jako podania ludowe) określano jako pochodzące wyłącznie ze słowiańskiej, chorwackiej, serbskiej, polskiej itd. tradycji ustnej. Aż do ostatniej dekady XIX wieku niesłowiańskie baśnie i podania były publikowane z pominięciem ich pochodzenia, które wszak było podkreślane w tekście źródłowym. Dopiero pod koniec XIX wieku, kiedy osłabło zainteresowanie kwestiami literatury narodowej i ludowej, a idee słowiańskiej jedności zniknęły z chorwackiego dyskursu politycznego i popularnego (Stančić 1997: 33), zaczęto jasno wskazywać na pochodzenie niesłowiańskich baśni. W 1899 roku w chorwackim piśmie dla dzieci „Bršljan” ukazała się pierwsza niesłowiańska baśń wyraźnie tak określona – jej pełny tytuł wraz z podtytułem brzmiał: *Cudowny garniec. Opowieść irlandzka*⁵. Zaledwie kilka lat wcześniej ukazało się pierwsze chorwackie tłumaczenie baśni braci Grimm ze wskazaniem na autorstwo i pracę redaktorską braci⁵.

W poprzednim okresie wspomnienie takich nazwisk jak Grimm czy Bechstein bądź odwołanie się do niemieckiej tradycji ludowej przynosiło efekt odwrotny do zamierzonego, ponieważ zgodnie z przyjętymi kryteriami narodowej wyłączności niemieckie podania i baśnie ludowe mogły mieć znaczenie jedynie dla czytelników niemieckich, a nie dla czytelników tworzącego się narodu chorwackiego. Tylko przy pominięciu (celowym

⁵ Dzieło braci Grimm było dobrze znane wśród dziewiętnastowiecznych chorwackich lingwistów, folklorystów, historyków i dziennikarzy. W związku z tym można uznać, że dla chorwackich czytelników wskazanie na autorstwo braci Grimm w przypadku konkretnego tekstu oznaczało umieszczenie go w tradycji niemieckiej. Z drugiej strony baśnie Andersena od początku (tzn. od lat siedemdziesiątych XIX wieku) tłumaczono na chorwacki ze wskazaniem na nazwisko autora, co można wyjaśnić faktem, że ani w swym oryginalnym kontekście, ani w kontekście chorwackim nie były one kojarzone z duńską tradycją ludową.

bądź wynikającym z procesu tłumaczenia łańcuszkowego) odniesienia do niemieckojęzycznej tradycji ludowej baśnie te mogły być doceniane podobnie jak teksty nieludowe i używane dla nauki i zabawy młodych czytelników w Chorwacji. Tak więc im bardziej baśnie w chorwackiej literaturze dziecięcej przybierały postać tego, co Jack Zipes określa jako „dyskurs o zasadach, zwyczajach i wartościach, który miały sprzyjać wychowywaniu dzieci zgodnie z obowiązującym wówczas kodem społecznym” (Zipes 1991:3), tym więcej przyswajano w nich tekstów Hauffa, Bechsteina czy braci Grimm, do dziś kojarzących się z tego rodzaju dyskursem.

* * *

Pozostając pod wpływem tych samych idei narodu, literatury ludowej i dziecięcej, baśnie braci Grimm publikowane w XIX wieku w formie książkowej bez wzmianki o autorach i redaktorach oraz ludowym pochodzeniu funkcjonowały odmiennie niż te, które ukazywały się w czasopismach. Pierwszy chorwacki zbiór opowieści ludowych dla dzieci (Stojanović 1879) zawierał kilka przekładów baśni braci Grimm, także bez wzmianki o nazwiskach autorów i pochodzeniu z niemieckiej tradycji ludowej⁶. Włączone do książki zdefiniowanej w tytule i w *Przedmowie* jako zbiór chorwackich i serbskich opowieści ludowych, przekłady te zostały ponownie zakwalifikowane jako baśnie ludowe, ale przypisane do słowiańskiej, chorwackiej tradycji. Przekłady baśni braci Grimm włączone do pierwszego chorwackiego zbioru baśni dla dzieci mogą więc być traktowane jako skrajne przypadki udomowienia (Venuti 1998: 31), ponieważ prezentowały inną kulturę jako własną.

Warto zauważyć, że podtytuł manuskryptu tego zbioru jasno zaznaczał, że zawarte w nim baśnie „pochodzą z różnych drukowanych źródeł” (Stojanović 1879b), ale – jak można zobaczyć na kopii manuskryptu przechowywanej w Chorwackim Muzeum Szkolnictwa – ta informacja została dosłownie wykreślona podczas przygotowań do druku. Także w bardzo popularnej serii dziewiętnastowiecznych zbiorów baśni ludowych, po raz pierwszy opublikowanej w połowie lat osiemdziesiątych i kilkakrotnie wznawianej, pojawia się ten sam sposób udomowienia baśni braci Grimm⁷. Choć w podtytułach książki te były wyraźnie definiowane jako zbiory

⁶ Zob. przyp. 4.

⁷ Zob. przyp. 4.

chorwackich i serbskich baśni ludowych, składały się przede wszystkim z przekładów i wersji baśni braci Grimm.

W przeciwieństwie do wspomnianego pierwszego zbioru baśni ludowych dla dzieci książki te były obficie ilustrowane. Były także atrakcyjne dla szerszego grona czytelników – w dużej mierze przysłużył się temu jeszcze inny sposób zawłaszczenia baśni braci Grimm, Bechsteina i innych autorów w dziewiętnastowiecznym społeczeństwie chorwackim.

W wielojęzycznym i wielokulturowym społeczeństwie chorwackim niemieckojęzyczne baśnie funkcjonowały nie tylko po chorwacku, ale również po niemiecku. Przez cały wiek XIX, niemiecki był językiem klas wyższych i średnich na północy kraju, chociaż tendencja ta słabła pod koniec stulecia. Choć dane statystyczne wykazują, że np. aż 72% ludności miejskiej w północnej Chorwacji w latach osiemdziesiątych XIX wieku podawało chorwacki jako język ojczysty (Gross, Szabo 1992: 68–69), w miastach język niemiecki pozostawał codziennym językiem domowym. Niemiecki był używany szczególnie w wychowywaniu i domowym kształceniu dzieci w północnych częściach kraju. Nie jest więc zaskoczeniem, że w kilku autobiograficznych opowieściach o dzieciństwie w dziewiętnastowiecznej Chorwacji wspomina się o nianiach, które swoim podopiecznym opowiadały *Märchen*: niemieckie baśnie lub podania ludowe (Tkalac 1945: 62; Vukelić 1994: 45). W jednej z tych autobiografii mówi się wprost o zbiorach baśni braci Grimm i Bechsteina, z których niania zaczerpnęła swoje opowieści (Vukelić 1994: 45).

Ponieważ w dziewiętnastowiecznej Chorwacji niemiecki był językiem używanym w mowie i w piśmie, wprowadzenie baśni i podań braci Grimm, Bechsteina i Hauffa odbywało się nie tylko przez przekaz ustny, ale także poprzez rynek książki. Na przykład opublikowane dziewiętnastowieczne zbiory ustnych baśni i podań (por. Stohal 1904; Valjavec 1858 itd) pozwalają przypuszczać, że chorwaccy opowiadacze miejscy (informatorzy) korzystali z niemieckich książek z baśniami. Fabuły ich opowieści, jak również niemieckie wyrażenia, dialogi, a nawet rymy wskazują, że opowiadający czytali niemieckie baśnie i podania (Bošković-Stulli 1991: 58).

Chociaż pod koniec XIX wieku niemieckie i inne obcojęzyczne książki nie stanowiły już większości w chorwackich księgarniach i wypożyczalniach (Stipčević 2008: 79–80 n.), jednak aż do końca II wojny światowej należały do standardowej oferty⁸. Zbiory Hauffa, Bechsteina i Mäsausa

⁸ Dla zilustrowania sytuacji na chorwackim rynku książki w XIX wieku warto wspomnieć choćby „drukowany katalog biblioteki abonamentowej Emila Hirschfelda, niemie-

występują w katalogach dziewiętnastowiecznych chorwackich księgarń i bibliotek zarówno na początku jak i pod koniec XIX wieku (por. s. n. 1823; s. n. 1860; s. n. 1893 itd.). Ilustrowane wydania baśni tych autorów nie figurują w tych katalogach, chociaż kilka źródeł literackich (s. n. 1880; s. n. 1880b; Žerav 1905 itd.) sugeruje bądź wyraźnie stwierdza, że w ostatnich dekadach XIX wieku obcojęzyczne, przede wszystkim niemieckie książki ilustrowane uważano za odpowiedni i pożądaný prezent gwiazdkowy dla chorwackich dzieci z klas średniej i wyższej. We wspomnianych katalogach książki ilustrowane pominięto prawdopodobnie dlatego, że traktowano je jako zabawki raczej niż książki, a ich zakup zależał od ich atrakcyjności wizualnej. Zarówno wydawcy jak i kupujący postrzegali książki ilustrowane przede wszystkim jako towar.

* * *

Ale dlaczego chorwaccy rodzice w ostatniej dekadzie XIX wieku kupowali dzieciom zagraniczne książki, skoro nie brakowało książek dla dzieci w języku chorwackim? W tym czasie kilku chorwackich wydawców specjalizowało się już w literaturze dziecięcej, a większość choćby sporadycznie publikowała książki dla dzieci. Zarazem jednak do lat osiemdziesiątych XIX wieku chorwackie książki dla dzieci były rozpowszechniane głównie przez system szkolny jako pozycje biblioteczne bądź jako coroczne lub bożonarodzeniowe nagrody dla zdolnych uczniów. Oferta była kierowana przede wszystkim do nauczycieli, nie zaś do rodziców.

Industrializacja i urbanizacja kraju, jak również rozwój produkcji książek oraz wprowadzenie obowiązku szkolnego w drugiej połowie XIX wieku sprzyjały rozszerzaniu i specjalizacji rynku książek dla dzieci w latach osiemdziesiątych. W tym samym okresie (w 1878 roku), Stowarzyszenie Nauczycieli Chorwackich zaczęło wydawać książki, które nieomal automatycznie trafiały do szkolnych bibliotek lub były rozdawane jako szkolne nagrody (por. Crnković 1978). Wydawcy musieli więc dotrzeć do innego sektora rynku literatury dziecięcej, przede wszystkim do rodziców z klasy średniej i wyższej, którzy do tej pory kupowali dzieciom niemieckie oraz inne obcojęzyczne książki ilustrowane.

ckiego księgarza, który przyjechał do Zagrzebia z Bremy. Jego katalog z 1842 roku odnotowuje 2144 tytuły. Wśród nich jest tylko sto książek w języku francuskim, reszta jest po niemiecku. W katalogu nie ma żadnych książek chorwackich" (Stipčević 2007: 4).

Trzy serie wydawnicze dla dzieci opublikowane na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku zdecydowanie różnią się od książek wydawanych w latach siedemdziesiątych. Publikacja tych obficie ilustrowanych zbiorów baśni i opowieści fantastycznych była kosztowna w przeliczeniu na ilość tekstu. Wiele książek z tych serii wydawniczych zaginęło; dwie serie (jedna zatytułowana *Opowieści o...*, a druga *Arabskie noce...*) są dzisiaj znane tylko dzięki informacjom zamieszczonym w katalogach wydawniczych. Zachowało się trochę książek z trzeciej, najpóźniejszej serii (zatytułowanej *Bajarze*).

Niewielka liczba ocalałych egzemplarzy, tytuły zaginionych książek oraz teksty pod tymi samymi tytułami opublikowane niewiele wcześniej w czasopiśmie dla dzieci świadczą, że wszystkie trzy wspomniane serie (*Opowieści o...*, *Arabskie noce...* oraz *Bajarze*) skupiały się na baśniach i literaturze fantastycznej. Wśród tytułów co najmniej jeden (*Białośnieżka i Różyczka*) był bez wątpienia przekładem braci Grimm, a co najmniej cztery prawdopodobnie były przekładami bądź wersjami ich tekstów⁹.

Informacje wydawców dotyczące rozmiaru, oprawy, autora, ceny, ilustracji itd. (por. s. n. 1884; s. n. 1890) wskazują natomiast, że docelowymi odbiorcami tych książek byli rodzice z miejskiej klasy średniej i wyższej. Dane z katalogów wydawniczych świadczą, że książki te były bogato ilustrowane, zawierały znane opowieści oraz były publikowane jako łatwo rozpoznawalne serie w rozpoznawalnych formatach (np. a5) i oprawach (złota, kolorowa itp.) Innymi słowy, miały charakterystyczne cechy zewnętrzne, na podstawie których – jak wykazały badania m.in. Josepha Turowa (1928) – klient masowy, taki jak rodzice, wybiera książki dla swoich dzieci. Na podstawie cen można ocenić, że kupujący wywodzili się co najmniej z klasy średniej.

Zachowane egzemplarze, a także zawarte w katalogach informacje o ilustracjach, ich pochodzeniu i autorach świadczą, że serie te były prawdopodobnie adaptacjami niemieckich książek ilustrowanych dla dzieci. Wstawienie chorwackiego tekstu do niemieckich książek ilustrowanych było najtańszym i najłatwiejszym sposobem zastąpienia książek kupowanych dotąd przez docelowych odbiorców. Jak wykazali Berislav Majhut

⁹ Jak zaznaczył sam Wilhelm Grimm w przypisach do *Baśni domowych i dziecięcych*, opowieść o *Białośnieżce i Różyczce* (KHM 161, ATU 426) jest jego wersją baśni literackiej *Niewdzięczny karzeł* (Undankbare Zwerg), opublikowanej zaledwie piętnaście lat wcześniej przez Caroline Stahl, pochodzącą z Estonii pisarkę dla dzieci (Stahl 1821, pierwsze wydanie 1818). Jeśli chodzi o cztery baśnie będące prawdopodobnie przekładami z braci Grimm, zob. przyp. 4.

i Štefka Batinić (2001), wymogi rynku od początku mocno wpływały na wydawanie chorwackich książek ilustrowanych dla dzieci.

Należy podkreślić, że dostosowując niemieckie ilustrowane zbiory baśni do potrzeb chorwackiej literatury dziecięcej, chorwaccy wydawcy nie tylko zaadaptowali ich zawartość i fabułę, ale także ich idee, wartości oraz standardy wydawnicze. Wspomniana seria książek ilustrowanych dla dzieci z lat osiemdziesiątych XIX wieku wprowadziła nowy gatunek wydawniczy przeznaczony dla nowego odbiorcy z klas średnich i wyższych. A ponieważ w tych książkach przeważały baśnie, można także uznać, że chorwaccy wydawcy byli w dziewiętnastowiecznym społeczeństwie chorwackim pierwszymi propagatorami baśni jako uprzywilejowanego gatunku literatury dziecięcej.

* * *

Podsumowując, trzeba powiedzieć, że przyswajanie baśni pierwotnie napisanych i opublikowanych po niemiecku w dziewiętnastowiecznym społeczeństwie chorwackim odbywało się rozmaitymi drogami (ustną, pisaną, poprzez język niemiecki i język chorwacki) i dawało różne wyniki.

Zgodnie z Herderowskimi wizjami narodu i literatury ludowej oraz za pośrednictwem przekładów łańcuskowych, niemieckojęzyczne baśnie były publikowane w chorwackich czasopismach dla dzieci jako anonimowe pouczające lub – rzadziej – zabawne opowieści.

Zgodnie z tą samą koncepcją literatury ludowej i dziecięcej, ale już w książkowym obiegu, opowieści te były prezentowane jako oryginalne chorwackie baśnie ludowe i w tej postaci służyły do promowania procesów mobilizacji narodowej.

W końcu, w wyniku odbioru niemieckojęzycznych bajek w języku niemieckim wśród populacji miejskiej, opowieści te stały się zabawkami; były produkowane, rozprowadzane i używane jak towar.

Skomplikowane ścieżki, jakimi niemieckie baśnie trafiały do chorwackich czytelników, przypominają nam, że literatura jest nie tylko przedsięwzięciem symbolicznym, ale również materialnym, związanym choćby z kwestiami redakcyjnymi i wydawniczymi. Przypominają nam także, że literatura dla dzieci łączy się nie tylko z koncepcjami dzieciństwa i literatury, ale też z takimi pojęciami jak klasa i naród.

przełożyła Anna Arno

Skróty

- ATU Uther H.-J. 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*, III, Helsinki.
- KHM Grimm J. i W. 1996. *Kinder- und Haus Märchen*, IV, München.

Bibliografia

- Åpo S. 2007. *The Relationship between Oral and Literary Tradition as a Challenge in Fairy-Tale Research. The Case of Finnish Folktales*, „Marvels & Tales” 1, s. 19–33.
- Batinić Š., Majhut B. 2000. *Od slikovnjaka do Vragobe. Hrvatske slikovnice do 1945*, Zagreb.
- Bechstein L. 1955. *Patuljkova kapica i druge bajke*, przeł. Josip Tabak, Zagreb.
- Bottigheimer R. 2005. *France's First Fairy Tales. The Restoration and Rise Narratives of Les facetieuses nuictz du Seigneur Francois Straparole*, „Marvels & Tales” 1, s. 17–31.
- 2007. Wstęp do numeru specjalnego: *Fairy Tales, Printed Texts and Oral Tellings*, „Marvels & Tales” 1, s. 11–15.
- 2009. *Fairy Tales. A New History*, New York.
- 1987. *Grimms' Bad Girls and Bold Boys*, New Haven – London.
- Campe J. H. 1779/1780. *Robinson der Jüngere*, Hamburg.
- Crnković M. 1978. *Hrvatska dječja književnost do kraja XIX stoljeća*, Zagreb.
- Goldstein I. 2004. *Croatia. A History*, London.
- 2008. *Hrvatska povijest*, Zagreb.
- Gross M., Szabo A. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb.
- Haase D. 2003. *Framing the Brothers Grimm. Paratexts and Intercultural Transmission in Postwar English-Language Editions of the Kinder- und Hausmärchen*, „Fabula” 1/2, s. 55–69.
- Hameršak M. *Tvorbe djetinjstva i preobrazbe bajke*, Zagreb (rozprawa doktorska).
- Hauff W. 1902. *Karavana. Priča*. Sisak, przeł. Viktor Rudolf.
- Holbek B. 1987. *Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective*, Folklore Fellows Communications 239, Helsinki.
- Kaliambou M. 2005. *Hans Christian Andersen Reise in Griechenland. Zur Rezeption seiner Märchen seit Ende des 19. Jahrhunderts*, „Fabula” 1/2, s. 78–88.
- Kiefer E. E. 1947. *Albert Wesselski and Recent Folktale Theories*, Bloomington, Indiana.
- Magnanini S. 2007. *Postulated Routes from Naples to Paris. The Printer Antonio Bulifon and Giambattista Basile's Fairy Tales in 17th-Century France*, „Marvels & Tales” 1, s. 78–92.
- Majhut, B. 2005. *Pustolov, siroče i dječja družba. Hrvatski dječji roman do 1945*, Zagreb.
- Roth K. 1998. *Crossing Boundaries. The Translation and Cultural Adaptation of Folk Narratives*, „Fabula” 3/4, s. 243–255.

- s. n. 1823. Commissions Büchlers, Budapest.
- s. n. 1860. Katalog zur Leih-Bibliothek von Leopold Hartman's Buchhandlung, Zagreb.
- s. n. 1779. *Abc knisicza. Za potrebnost narodnih skól*, Budapest (przedruki i wydania poprawione: 1823, 1851).
- s. n. 1796. *Imen knisicza. Za haszen ladanyzkih skol*, Budapest (przedruki i wydania poprawione: 1823, 1834, 1836, 1859).
- s. n. 1879. *Popis hrvatskih knjiga u nakladi knjižare Mučnjak i Senfleben*, Danica, Zagreb.
- s. n. 1881. *Pričalice*, „Napredak” 36, s. 607.
- s. n. 1884. *Najveći i najpodpuniji sistematički popis hrvatskih knjiga i muzikalija koje se dobivaju u Akademijskoj knjižari Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch)*, Zagreb.
- s. n. 1890. *Popis hrvatskih i srpskih knjiga nalazećih se na skladištu u Knjižari Dioničke tiskare u Zagrebu na Jelačićevu trgu, u Pongračevoj palači*, Zagreb.
- s. n. 1893. *Popis knjiga (Bücher Verzeichniss) hrv. knjižare i antikvariata M. F. Strmeckoga*, Požega.
- Sanders J. 2006. *Adaptation and Appropriation*, London – New York.
- Schacker K. 2003. *National Dreams. The Remaking of Fairy Tales in 19th-Century England*, Philadelphia.
- Smith A. D. 1983. *Nationalism and Classical Social Theory*, „The British Journal of Sociology” 1, s. 19–38.
- Stančić N. 1997. *Ideja o „slavenskoj uzajamnosti” Jàna Kollàra i njezina hrvatska recepcija*, „Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu” 30, s. 65–75.
- Stipčević A. 2007. *Reading in Croatia – Past and Present*, w: G. Shiel, I. Stričević, D. Sabolović-Krajina (red.), *Literacy without Boundaries. Proceedings of the 14th European Conference on Reading. Zagreb, Croatia 2005*, Osijek (http://www.hcd.hr/conference/key_stipcevic_eng.pdf), dostęp w lutym 2010).
- 2008. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, t. 3: *Od početka hrvatskog narodnog preporoda (1835) do danas*, Zagreb.
- Stohal R. 1904. *Hrvatskih narodnih pripovijedaka knjiga III. Narodne pripovijetke iz grada Rijeke, trgovišta Mrkoplja i Ravne Gore, te sela Broda na Kupi i Oštarija*, Karlovac.
- Stojanović M. 1879. *Narodne pripoviedke*, Zagreb.
- 1879b. *Narodne pripovietke*, rękopis HŠM A780.
- Stulli-Bošković M. 1991. *Pjesme, priče, fantastika*, Zagreb.
- Tatar M. 1987. *The Hard Facts of the Grimms' Fairy Tales*, Princeton.
- 1992. *Off with Their Heads! Fairy Tales and the Culture of Childhood*, Princeton.
- Tkalac I. 1945(1894). *Uspomene iz Hrvatske (1749.–1823., 1824.–1843.)*, przeł. Josip Rittig, Zagreb.
- Turow J. 1982. *The Role of 'the Audience' in Publishing Children's Books*, „Journal of Popular Culture” 2, s. 90–99.
- Valjavec M. K. 1858. *Narodne pripovjedke sakupio u i oko Varaždina*, Varaždin.
- Venuti L. 1998. *The Scandals of Translation. Towards an Ethics of Difference*, London – New York.

- Vranich A. 1796. *Mlaissi Robinzon, iliti jedna kruto povolyna, y hasznovita pripovezt za detczu. Prvi del*, Zagreb.
- Vukelić V. 1994. *Tragovi prošlosti. Memoari*, przeł Vlado Obad, Zagreb.
- Wilson W. 1973. *Herder, Folklore and Romantic Nationalism*, „Journal of Popular Culture” 4, s. 819–835.
- Zipes J. 1991. *Fairy Tales and the Art of Subversion. The Classical Genre for Children and the Process of Civilization*, New York – London.
- 1997. *Happily Ever After: Fairy Tales, Children and the Culture Industry*, New York – London.
- 1999. *When Dreams Came True. Classical Fairy Tales and their Tradition*, New York – London.

Słowa kluczowe: Bracia Grimm, baśń chorwacka, przekład, zawłaszczenie, tłumaczenie łańcuskowe

Translations of Fairy Tales between National Mobilization and Commodification. German-Language Children’s Literature in Nineteenth–Century Croatian Society

After a brief review of the approaches of folklore studies and children’s literature studies to the issue of translation, the article focuses on nineteenth-century Croatian translations of German fairy tales. They are discussed from the point of view of literary history, i.e. in the context of their textual and paratextual features, their relationship to source texts and their involvement in the processes of national integration. They are also interpreted from the point of view of the history of reading, i.e. in the context of children’s consumption of German children’s books in nineteenth-century Croatia. Finally, they are investigated from the book history perspective, i.e. at the level of adoption of German children’s literature publishing genres and strategies in nineteenth-century Croatian children’s literature. Careful examination of these aspects shows that the appropriation of fairy tales originally written and published in German in nineteenth-century Croatian society followed different (oral, written, German-language, Croatian-language) routes and had different outcomes. The complexity of these routes and outcomes reminds us that literature is not only symbolic (written, textual), but also material (reading, editing, publishing). Moreover, it reminds us that children’s literature is entangled not only in concepts of childhood and literature, but also in other cultural concepts such as nation and class.

Key words: Brothers Grimm, Croatian fairy tale, translation, appropriation, chain translation